

MİRZƏ ABDULLA MƏHƏMMƏDZADƏ YAXUD (A.SUR) – ABDULLA TOFIQ

Mərhumun təşyini-cənazəsi mərasimi

May ayının on birinci günü gündüzün saat on birdə Gəncə vağzalının önündə bir qutu (tabut) nəzərə çarpiyordu ki, içində (A.Sur), o nakam cavan, o qəyur ədibimiz xabi-əbədisinə varmışdı. On dörd gecəlik ayı ihatə edən yıldızlar kibi mədrəseyi-ruhaniyyə tələbə və müəllimləri cənazənin ətrafını sarmışdı. Hər kəs qayb olmuş bir fəzilətin, əldən çıqmış bir ne'mətin yadı-həsərət ilə mütəəssir olduğunu göstəriyordu. Hazırın, böylə fəal və mütəşəbbüs bir cavanın, böylə natiqəpərdaz bir qəhrəmanın sükuti-həziniini düşündükcə heyrət və təfəkkürdən kəndini alamıyordu.

***

Mədrəseyi-ruhaniyyə müdiri Axund Hüseyn Pişnamazzadə cənabları tərəfindən mərhumun ruhu üçün dua oqunub fatihə söyləndikdən sonra hər kəs birer həmdü surə oquyub, sonra namurad ədib və müəllimimizin tabuti-müəllası müəllimlərin və tələbə əfəndilərin yardımı ilə bir faytona qoyuldu. Mərhumun beş-üç qövüm əqrəbasilə bərabər doctor Həsənbəy Ağayev, Bağbanlar məktəbinin naziri Həsənbəy, şəhər məktəbinin türkcə müəllimi İsmayılzadə Mirzə Hüseyn cənabları da bu hey'ətə daxil idi. Tabut faytona qoyulduqdan sonra hazırın kimi faytona, kimi tramvaya binib bir qədər yola davam etdilər. Şəhərə hənuz çox məsafə var ikən, cənazəyi istiqbal edənlər həp tramvay (qonka) və faytonlardan enib cənazəyi ta mərhumun evlərinə qədər çiyinlərində gətirdilər. Söz yox, şəhərə daxil olduqda ötədən-bəridən toplanmış adamlar da nəzərə çarpiyordu. Cənazəyə yardım etmək istiyorlardisə də, müəllimlər və tələbələrənin yardımı onların zəhmətinə hacət biraqmadı. Cənazə evlərinə daxil olur-olmaz şurüi-şivən sədası qulaqları çınlatmağa başladı. “Cavan oğul vay”, “namurad qardaş vay” səsləri, “qəyur yoldaş vay”, “nakam arqadaş” iniltiləri hər kəsi sızlatdı, hər kəsi ağlatdı. Bu sırada mədrəseyi-ruhaniyyənin mə'sum balaları qapının önündə məş'umlu bayatılardan oquyurlardı:

Cavan öldün, dünyadan kam almadın,
Çoq çalışdın, zəhmətdən hiç doymadın,
Əfsus ki, fikrinə qail olmadın,
Ağla, qardaş! Ağlamalı günündür!

Çıqarmıyaq yaddan biz tiz onları,
Həp vətənə qurban olmuş canları,
Tanrı qəbul etsin bu qurbanları,
Ağla, qardaş! Ağlamalı günündür!

İlaxir...

Bu sırada Sisyanov, Voronsov, bir də Tofiq məktəbinin nazirləri, müəllimləri, tələbələri dəstə-dəstə qapının ətrafında kamali-nizam ilə səf bağlayıb durdular. Ətrafdan başqa adamlar da tək-tük bu cəmiyyətin içində görünürdü. Bir çox saət qədər ağlaşma, qüsl, təkfin ilə iştigal edilib sonra zavallı cavanı anasından, bacı-qardaşından ayır-

mağa başladılar. Tabutun üzəri tirmələr, şallar, ipəklərlə bəzənmişdi. Məktəb tələbəsi tərəfindən ilk baharın yeni açmış gül-qönçələrlə süslənmişdi. Cənazənin üzərində mərhumun adilə bərabər Namiq Kamal mərhumun bu beyti də yazılmışdı:

Yüksəl ki, yerin bu yer deyildir,
Dünyəyə gəliş hünər deyildir.

Cənazə evdən məscidə qadar, yenə qaralar daşıyan tələbə və müəllim əfəndilərin omuzunda gəldi çıqdı.

Məscid həyatında (havlısında) mədrəsə müdiri Pişnamazzadə və sair həzrət tərəfindən namaz qılınıb məzaristanına doğru hərəkət edilməyə başladı. Pək qarışıqlıq, nizamsızlıq olmasın deyər Əliəkbər bəy Rəfibəyovun və müəllim əfəndilərin təsvibi ilə Sisyanov şagirdləri əl-ələ verib cənazə ətrafında gedən müəllim və tələbələri ortaya aldılar. Tainki xaricdən cənazəyi təşvi edən, ya təşvi etmək həvəsində olan Gəncə cəmaati-islamiyyəsilə çocuqlar qarışmayaraq ayrı və müntəzəm bir surətdə yola davam etsinlər və çocuqlar da sıqıntı çəkməsinlər.

Mə'lum ya! Bu gün cümə günüdür. Bütün müsəlman dükənləri qapalıdır. Ehtimal ki, cənazəyi təşvi üçün qoşub gələn vətənpərəst dindəşların kəsət və izdihamından sıqıntı çəkilir. İştə bu səbəbdən ya nə, böylə bir qərar verilmişdi.

Lakin əfsus! Binlərcə əfsus ki, məsciddən məzarlığa qadar gördüyümüz əşxas yenə müəllimlər, yenə onların dörd-beş yüzü mütəcaviz şagirdləri idi.

Mədrəseyi-ruhaniyyə şagirdanı yuqarıda yazılmış:

Cavan öldün dünyadan kam almadın

– mənzuməsini ta Səbzikar məzaristanına qadar oquya-oquya getdilər. Səbzikar məzaristanlara başqa məzaristanı görə qayət təmiz və gözəldir.

İştə orada mərhum A.Suru dəfn etdilər. Yuqarıda məzkur məktəblərin nazir, müəllim və tələbəsidən maəda Gəncə şəhəri-əzimidən orada gözə çarpan zat yalnız Əliəkbər bəy Rəfibəyov, məxdumları doktor Xudadat bəy Rəfibəyov, doktor Həsən bəy Ağayev, doctor Fərrux bəy, məşhədi Əli ağa Rəfiyev, məşhədi Qasım ağa, Cavad bəy Cavarlinski, bir də beş-üç nəfər mərhumun qövüm və əqrəbası idi. Məzkur Cavad bəy, Həsən bəy və Mirzə Hüseyn cənabları isə hey'ətimüəlliminə daxil deməkdir.

Əvət cənazə dəfn edildi, təlqin verildi. Sonra Voronsov məktəbinin türkçə müəllimi İsi əfəndinin təlimilə məzkur məktəb şagirdləri bu sözləri təğənni etməyə başladılar:

Cümlə millətin ruhinin ruhi,
Cümlə millətin qəlbi-məcruhi.
Öz müəllimi, öz ədibidir,
Öz mühərriri, öz ədibidir.

Çox yaşa ədib, fikri-millətdə,
Keçdi günlərin xeyli zəhmətdə.
Qəbrdə rahat uyu, ey cavan,
Məskənin sənin rövzeyi-rizvan.

Şu matəmi tərənnümdən sonra mədrəsə müdiri Pişnamazzadə həzrətləri nitqə şüru etməyə başladı.

Lakin müdir əfəndinin yaxud sair natiqlərin söylədiklərini kamilən yazacaq olsaq pək çox vaxt, pək təfsilat istər, bən də ancaq hər nitqin xülasəti xülasəsini yazıb ixtisar etmək istiyorum.

Pişnamazzadə cənabları mənbəyi-fəzl və irfan, əmiri-mö'minan Əli ibn Əbitalib “kərəməllahu vəcəhəhum”nun buyurmuş olduğu (mən əlləmmi hərfən qədtəyərin əbdən) kəlamı-hikmət-insicamını mevzui ittixaz edərək mərhum Abdulla Tofiq əfəndinin mədrəsə şagirdləri boynunda olan haqqını, müəllimlərin məziyyətini, şagirdlərin və camaatın onlara olacaq ehtiramətini, qara topraqlara tapşırığımız cavan müəllim və ədibimizin mədrəseyi-ruhaniyyədəki təşəbbüsətini, lisanə, imlaya, ədəbiyyat və tarixə dair mücahidətini birər-birər sayaraq, xətmə-kəlam elədi.

Sonra mədrəsənin riyaziyyat müəllimi Rza bəy Qaraşarov cənabları başlayaraq tərçümeyi-halına dair bir uzun nitq söylədi:

Mərhum Abdulla əfəndi 1877 tarixində təvəllüd etmiş və 1896-cı sənəsində açılan məktəbi-xeyriyyədə təhsilə şüru etmiş. Sonra məzkur məktəbdə müəllim tə'yin edilərək tədris etməyə başlamış. 1900 sənəsində məzkur milli məktəb şəklindən çıxıb rus-müsəlman məktəbi olmuş.

Bir qaç yıldan sonra bu qəyur cavan Tiflis şəhərinə getmiş, orada “Şərqi-Rus” qəzetəsinə mühərrir və müsəhhih olmuş, sonra Bakıya gedib beş-altı ay qədər də orada iqamət edərək, oradan doğru İstanbula

getmiş. Üç sənədən ziyadə fəqr və fəlakət içində, orada fəna və ucuz lokanta (restoran)larda yemək yeyərək, gecə-gündüz təhsil ilə uğraşib durmuş. Mərhumun böylə üful etməsinə əsl səbəb də İstanbulda keçirdiyi günlər olsa gərək... Çünki onu məhv edən bu xəstəlik orada ikən başlamışdır. Mərhum İstanbulda ən çox lisan, tarix və ədəbiyyat ilə iştiğal etmişdir. İkmali-təhsil etdikdən sonra doğru Gəncəyə gələrək mədrəseyi-ruhaniyyədə millət yavrularının gözünü, fikrini açmağa başlamışdır. Mərhumun lisana, osmanlı ədəbiyyatına dair tətəbbəatı var, eyi əsərlərdir, hənuz təb' olunmamışdır. Kərbəla vəqiasinə dair də tətəbbəatı var, qəzetdə nəşr olunmuş. Ruscadan bir coğrafiya kitabı tərcümə etmiş, Şinası mərhumun “Şair evlənməsi” ünvanlı vodevilini Azərbaycan türkcəsinə təhvil etmiş və üç cild üzrə şüəranın gözəl mənzumələrini toplayıb müntəxəbat (xrestomatiya) etmək istiyordu ki, vəfat etdi.

“İqbal” 16 may, 1912

Mərhum (A.Sur) təqribən iki ay var ki, Tiflisdə xəstəxanədə yatıyordu. Mərazi “kor bağırısağ”ın iltihab etməsi idi. Bir-birinin arqası sıra üç dəfə əməliyyatı-cərrahiyyə (operasion) icra edilmiş. Nihayət bu mayın səkkizinci günü tərki-həyat etmişdir.

Rza bəy əgərçi pək həyəcanlı və fəzlə bir taqım sözlər söylədisə də bən də bitiriyorum.

Sonra Ağayev doktor Həsən bəy cənabları, mərhumun İstanbuldakı üsrətli həyatına, fəaliyyətinə, təşəbbüsətinə, südü təmiz bir türk oğlu, türk aşiqi, türk məftunu olduğuna dair və çalışıb-çapalayıb yazmış olduğu məqalat və tətəbbəatına aid kəskin bir nitq söylədi. Burada uzatmayaraq iki-üç sətir ilə iktifa edildi.

Doktor Həsən bəy əfəndidən sonra Əmirov Hacı bəy cənabları ki, doquz-on yaşlarında qayət sevimli və çalışqan bir çocudur, əlindəki dəftəri açaraq şu sözləri söyləməyə başladı:

Həzərat! Simasından insaniyyət yağan, danışığundan ruh aşinalığı mə'lum olan bu mərhumu bir-iki ildən bəri tanıyordum. Müəllim olduğundan uşaqlara olan məhəbbətinə görə bə'zi vəqətlər olurdu ki, bənim ruhumu tərbiyə etmək için bana ibrətli hekayələr söylərdi. Ona görə Abdulla əfəndiyə, bu qürbətdə qardaşıma olan məhəbbətim qadar, qəlbimdə bir böyük məhəbbət bəslənmişdi.

Bir gün, bir yaz sabahı onun vəfat xəbərini eşidən və onu sevən bir çocuq nə hala düşər? Vəfat xəbərini eşitdikdə tüklərim ürpərdi, kədər

qəlbimi sıqdı. Doğrusu hiç inanmaq, onun cavanlığına ölüm yaraşdırmaq istəmədim. Heyhat! Getdi... O vücudi-müəzzəm getdi. O namusi-müəssəm getdi...

Ey möhtərəm atalarım! Böylə sə'yli, millətdost müəllimin, müəllimlər zümərəsindən adının silinməsi camaatımıza, ələlxüsus biz məktəb uşaqlarına nə böyük müsibətdir. Zira biz uşaqların ruhunu tərbiyə edib məişət və səadət yoluna salıq edən böylə qeyrətli müəllimlər deyilmi?

Türklük və islamiyyət hisslərini bizim qəblərimizdə caygır edən, böylə millətpərvər müəllimlər deyilmi?

Böylə ruhani atanın əldən getməsi ümum uşaqların, xüsusən mədrəseyi-ruhaniyyədə oquyan şagird arqadaşlarımın müsibət günü olduğundan bütün əqrəbasilə bərabər, mütəəllibim qardaşlarıma səbricəmil əta olunmasını Baritəala həzrətlərindən niyaz edirəm.

Bu zəki və məhzun uşaqdan sonra gənc və nəcib şairimiz Cavad əfəndi həzin və ahəngdar bir tövrlə yazmış olduğu gözəl və yanıqlı əş'arı söyləməyə başladı:

Ey qardaşlar! Bir zamanlar elmsizlik dumanı,
Cəhalətin gur pəncəsi qaplamışdı hər yanı.
O zəhərli havalardan gül yanaqlar solmuşdu,
O gün xain, pis əllərdən vətən xərab olmuşdu.
Göylər bizə işiq deyil, yıldırımlar saçırdı,
Günəş, yağmur, sular, sellər bizdən dönüb qaçırdı.
Allah belə qəbul etməz oldu bizim qurbanı,
Bizi o gün boğuyordu azgınlığın tufanı.
Qur'an nədir, anlamazdıq, vətən nədir, bilməzdik,
Qarşımızda yetimlərin göz yaşını silməzdik.
Ağlanacaq bir hal idi kəndimizdə görürdük,
Dilimizin, dinimizin getməsinə gülürdük.
Bu vətənin bunu görən südü təmiz evladı,
Bir qaç kişi o gün bizim qara gününü anladı,
Ağladılar, sızladılar, yalvardılar Allaha,
Ulu Haqqın rəhmi gəldi könlü sınıq qullara,
O gün bizim dağlarımız bir az güldü, şənleşdi,
Bacarıqlı bir qaç qullar zülmətlərlə əlləşdi.
Ey qardaşlar! Yurdumuza günəş yeni doğmuşdu,
Bir azacıq, demək olar, dostlar deyən olmuşdu.
Ancaq dünən başımıza kölgə salan bir bulut,

Önümüzdə!.. Haqqın varsa, ey daş yürək, gəl unut!..
Yoq... Yoq... Sizin məzarınız qəlbimizin ən dərin,
Bir yerində saqlanmışdır, sənin o pak ruhunçin.
Bütün dünya alt-üst olsa, bən ki, səni unutmam,
Ay qardaşlar (amin) deyin, Allah bunu əfv etsin.

Cavad əfəndidən sonra sözə başlayan Sisyanov məktəbinin türk lisanı müəllimi Əli bəy əfəndi oldu. Miri-mumileyhin sözlərini, nitqini ancaq iki-üç sətirdə ixtisar edib keçmək istiyorum. Çünki kəndisi müfəssəl surətdə ayrıca olaraq qəzetəyə yazacağına bana söylədi.

Əli bəy:

Küllü nəfsin zaiqət əl-məvt

(Əlbəttə, gedər gələn cihanə).

– sözlərilə başlayaraq A.Sur mərhumu bir çırağa, işıqlı bir elm çırağına bənzətədi. Məktəb çocuqlarını da onun (o çırağın) ətrafında dönüb dolaşan pərvanəyə təşbih etdi. Və cavan ədib və müəllimimizin ruhunu şad və qədrini ə'la etmək yalnız tələbə əfəndilərin himmət və qeyrətinə bağlı olduğunu uzun-uzadıya izah etdi. Və Gəncə camaatının böylə qiymətli bir cavanın cənəzəsinə etmiş olduqları e'tinasızlığı ima ilə anladıb təəssüflər etdi.

Cənəzəyi Tiflisdən Gəncəyə gətirmək üçün gedən əfəndilərin dediyinə görə, dost olmaq münasibətilə yalnız Mirzəcəmalov Hüseyn bəy əfəndinin, o aliqəlb və həssas arqadaşımızın bu müddətdə çəkdiyi zəhmətlər, mərhumun haqqında ibraz etdiyi insaniyyət və nəcabətlər Gəncə camaatının ixtiyar, gənc, mühafizəkar təcəddüdpərəst (intelligent) həpsinin mərhum Mirzə Abdulla haqqında olan e'tina və ihtimamatına bin dəfə fəiqdir.

Artıq Əli əfəndidən sonra mədrəsə müdiri Pişnamazzadə cənabları dua və fatihə oquduqdan sonra, hazırın həmdü surə oquyaraq yavaş-yavaş məzaristanı, o baharistanı-cavidı mütəfəlsəfanə bir vəziyyətlə vida və tərək etməyə başladılar.

Bu sırada adam dağıldıqda nasıl olmuşsa Sisyanov məktəbinin balaca şagirdlərindən, yedi yaşında sevimli, mini-mini bir çocuq Cahangir Təqizadə fürsəti qaçıraraq oquyacağı mə'sumanə nitqini oquyamamış, bunu gördüncə nitqinin surətini əlindən aldım. İştə buraya dərc ediyorum.

Atalarım! Qardaşlarım! Qabağımızda yüzü qıbləyə həmişəlik rahət uyuyub ilələbəddə uyuyan məşhur, möhtərəm müəllimlərimizdən Abdulla əfəndidir. Böylə elm və mərifət atalarının vəfatı yüzlərcə qardaşlarının bədbəxtliyinə dəlil deyilmi? Yaşın cavan olduğu halda bu hadisəyi-müəllimənin yüz verməsi biz çocுqlara nə qadar təsir etdiyini dil ilə söyləməyə hiç iqtidarım yox. Ələlxüsus zavallı ruhani məktəbi qardaşlarımın bu gündə istədikləri müəllimlərinin əldən çıxması için olan qəmi-qüsslərinə nasıl şərik olmayalım ki, atalarımızdan artıq biz çocுqların tərbiyəsinə bunlar, bu ruhani atalar diqqət ediyorlar. Ancaq əlimizdən gələn bir şey varsa, o da qövм və qardaşına, validəsinə Allah-təaladan səbr və təsəlli tələb etməkdir.

Möhtərəm müəllimlərimizlə bərabər məktəb qardaşlarımın tərəfindən mütəvəffanın validəsinin kədərlərinə müştərik olduğumuzu bütün hissiyyatımızla söyləriz. O böyük Allah bu cavan mərhumun günahlarından keçib öz rəhmətini ondan dirig etməsin, amin!

***

Əvət, məzarıstandan dağılıqdən sonra səhərdə adət olduğu kibi, küçük şagirdlər müstəsna, mərhumun evlərinə gedərək hər kəs, qardaşlarına ibrazi-təsliyət elədi. Və meyli olan zat əksəriyyətlə oturub layiqli dərəcədə ehsan və mərhumun ruhuna fatihələr oqundu.

“İqbal” 17 may, 1912.

***

Möhtərəm qarelərin əfvini istirham edərək bir-iki sətir, səddin xaricinə çıxmaq istiyorum.

Məzarıstandan dönərkən bütün müəllim əfəndiləri bir yə's, bir fütür əhatə etmişdi. Hər kəsin simasında bir darğınlıq, bir küskünlük oqunuyordu.

Mühitimizin müəllimlər haqqında, bilxassə böylə gənc, nakam, qəyur və həmiyyətli bir müəllim haqqında göstərdiyi himmət və nəzakət (!) həp gönülləri müğbər etmişdi.

Həqiqətən bir kərə düşünəlim:

Müəllim nədir?!

Japoniyanın qəyur və qəhrəman milləti Mikadonun şərəfinə deyil, Japoniya müəllimlərinin şərəfinə idareyi-əqdah etdilər, həm də insanı sərsəm edən, əql və şüurunu məhv edən şərab, rakı (vodka) içməyib, cənabi-Həqqin mən' etmədiyi ən təmiz, saf və gözəl su içdilər.

Onlarca Japoniyanın tərəqqisi, oyanıqlığı, maarifpərvərliyi həp, həp müəllimlər sayəsində olmuşdur.

Almaniyada da hakəza (prins Bismark) bütün alman ünsürünün tərəqqisini müəllimlərdə görüyor və onlardan bəklıyor.

Xüləfayi-Abbasiyədən Harun ər-Rəşid bir müəllim için, əvət yalnız bir hikmət və riyaziyyat müəllimi əldə etmək için Bizans (əski İstanbul) hökumətilə boğaz-boğaza gəlmiş, böyük müharibə etmiş, qalib olduqdan sonra təzminatı-hərbiyyə olaraq yenə məzkur müəllimi əldə etmişdir.

Lakin bizlərdə, mühitimizdəki müəllimlərin qədri, heysiyyəti, halı, məişəti nəzəridiqqətə alınırsa insan ağılamaqdan kəndisini alamaz. Bicarə müəllim nə yapsın? Beş-on manat maaşla nə yapa bilir! Ucuz olsun deyə hifzüsihəyə muğayir rütubətli odalarda yaşar. Əski, bayat lokanta (restoran) yeməkləri yeyər. Getdikcə əsəbiyyəti artaraq vücudunu bəsləyəməz. Ata-anası bir-iki çocuğun nazını çəkə bilmədiyi halda – zavallı müəllim yüzlərcə millət balasının – müxtəlif ruhlarda yaradılmış, müxtəlif tərbiyələr görmüş, yaxud əsla tərbiyə görməmiş bir sürü çocuğun nazını çəkib, zırlıtu-gurultusuna təhəmmül ediyor. Bununla bərabər aldıqları mükafat nə? Bir çəp pis, mühlik xəstəliklər, cəngüdəz vərəmlər (çaxotkalar) yığın-yığın səfalət və fəlakətlərdən başqa bir şey olmasa gərək...

Şimdi böylə müdhiş, taqətfərsa uçurumlar qarşısında bulunan bicarələr kəndi millətindən bu fədakarlıqlarına görə bir də haqnaşınaslıq, heysiyyətsizlik görürsə daha hanki cəsarətlərlə, kimə güvənərək işə girişə bilir?

Əfəndilər! Möhtərəm qarelər!

Müəllimlərə hörmət ediniz, onları seviniz, onları pək böyük görünüz, əvət, onlara pərəstiş ediniz, onları kəndinizə əfəndi biliniz!

Mövlayi-müttəqıyan həzrəti-Əli (Kərəmullahu vəchuhu) müəllimlər haqqında nə tövsiyə buyursa ona əməl ediniz! (Mən əlləmni hərfən qəd səyyərni əbdən) kəlami-həkimanəsini unutmayınız!

Lakin, ey müəllimlər! Ey möhtərəm əfəndilər! Sizlər, sizlər əsla millətimizin, mühitimizin bu e'tinasızlığına e'tina etməyiniz. Daima çalı-

şın, çabalayın! Millət, vətən uğrunda canınızdan keçmək belə icab etsə saqınmanız! Əsla cəsəratəsizlik göstərməyiniz. Mühitimiz sizi təqdir etmiyor, edəmiyor. Zərəri yoq. Lakin əlinizi, qolunuzu qırmađıqlarından, sizi zindanlarda çürütmədiklərindən yana bu millətə darılmaq, küsmək deyil, təşəkkür etməliyiz, həm də binlərcə təşəkkür etməliyiz. Bir dəfə tarixi göz önünə gətirin, o zaman baqınız və qərib işlər görürsünüz.

Şimdiki qəhrəman (!) və nəcib (?) italyanların əski babaları, yə'ni romalılar məmləkətlərinin ətrafına, qomşu hökumətlərə təcəvüz və hücum edərək aldıqları əsirlər içindən ən alim və zəki zatı kəndi çocuqları için müəllim tə'yin edərlemiş. Çocuq azacıq dərstdən sıqılınca, müəllimə darılıb qızdığını, müəllimdən xoşlanmadığını atasına, babasına söylər-söyləməz, dərhal biçərənin, yə'ni zavallı müəllimin, qol-qabırğası, köksü, qafası xəncərlər, baltalar ilə parça-parça olunub məhv edilirmiş.

Şükür Allaha, biz ki, millətdən müəllimlərimiz haqqında böylə bir haqsızlığa təsadüf etmədik. Bu gün təqdir etmiyorlarsa da, əmin olunuz ki, yarın mütləqa, mütləqa edəcəklər. Cənabi-Haqq çalışqanların, dođruların, fədakarların hamisidir. Əsla mə'yus olmamalı...

***

Yenə sözü müzə gələlim:

Əvət, mərhum A.Sur pək çalışqan, pək sahibməslək, pək himmətli bir müəllim idi. Həm də pək durbın, pək münəqqid bir ədib idi. Qafqas toprağı bir də pək güc öylə cavanlar yetişdirə bilər. Onun haqqında beş-üç sətir deyil, tərcümeyi-hal olmaq üzrə yüzlərcə səhifə yazıb doldurmaq icab edər. Abdulla Tofiq ölmədi, öləməz. O yaşar, tarixin ağışu-səməmiyyətində, millətin qəlbində yaşar. Pişnamazda həzrətləri, doktor Həsən bəy, Yusifbəyov Nəsim bəy və sair arqadaşları, dostları tərəfindən onun əsərləri, tətəbböati nəzəri-diqqətə alınmalı və təb' edilməlidir.

***

Bu gün sübhədən aqşama qadar mərhumun cənazə mərasimində bulunaraq, bir para ötə-bəri ilə iştiğal edərək, günəşin qızğın zərbələri altında əzilib yorulduğumdan, möhtərəm qareləri yormayıb qısa kəsmək istiyorum.

Qafam öylə fəna bir halda dönüyor ki, nə yazdığımı və nə yazacağımı kəndim də bilmiyorum. Ehtimal ki, yazılarımın içində artıqəskik, nəzəri-diqqətə çarpacaq pək çox qüsurlar bulunur. Möhtərəm qarelərdən əfvi-rica etməyi kəndim için bir vəzifə ədd edərim.

Cənabi-Haqq öz birliyi hörmətinə bu nakam cavanın cənazəsi üzərində paralanan sinələrə, qoparılan saçlara, tökülən göz yaşlarına, sızlayan yürəklərə mərhəmət buyurub da onu, o namurad bəndəsini dəryayi-ehsan və kərəminə qərç eyləsin.

Əgər günahı var isə, öz lütfilə, öz böyükliyi ilə bağışlasın. (Ami n ...)

11 mayıs 1912 sənə
Hüseyn Cavid
“Iqbal”, 18 may 1912